

պատուական զոհարներն աշխարհիս մը կողմերումն էին մասնաւորապէս զանաւոր այդ հեռաւորագոյն՝ և յայտնապէս մեզ այժմէականացս անծանօթ ժամանակներում։ Նորա որք այդ զոհարներին հանքերն զետեղում են Արարիոյ հիւսիս-արեւելեան սահմաններում, այսինքն է՝ Շատ-ալ-Ալ-բարի մօտերում, թէպէտեւ արդիւնք հանձարեղ հետազոտութեանց, սակայն եւեթ՝ կարելի է միայն համարել զայնս որպէս լոկ անձնիւր մտացածին խզճամբա համոզմանց ենթադրութիւնք։ Իսկ ներհուսն հնարանն, Dr. Botsford, իւր History of the Ancient World, գրքին մէջ, հիմնեալ հին և նոր ապացոյցների վերայ, հաւատում է, որպէս առանձնայատկութիւն ի հնումն, թէ "Colchis yielded gold, և որովհետեւ Փասիս ընթանում էր, և զեռ ընթանում է, Կողքիս գաւառի (Լապրատանի) մէջնջն ամեն ուր ոսկին է, որեւնն առանցք փաստիւք, Փասիս զետն նոյն է որպէս կտակարանական Փիսովն։

Արդ՝ ի վերջոյնութիւն մեր նիւթին պատկանելի մինչ ցարդ արձանագրեալ ուսումնասիրութեանց, վերադառնանք անգամ մի եւս, առ քան զամենայն հիմնականորէն կարեւոր փաստն, սեւ զեռ ելանէք յնգեւմայ օռոգանել զԵրախան, և անտի բաժանի ի չորս առաջնա (Մին. Բ. 10)։ Տեսինք որ այդ չորս զետերի արտադրող աւազաններն գտանում են մեր Հայաստանի բարձրաւանդակներում, ոչ հետի ի միմեանց։ Սակայն ի՞նչ էր Մոփսէսի միտքն իւր նկարագրութեան իմաստին առնու-թեամբ։ Դեռ ասելով (և Մոփսէս չէ ասում զեռ մի) չափաի հասկանանք որպէս թէ այն մի հաս զետ էր անգ ի ծագմանն, այլ ծննդակից հոսանքներ օրք, զօռոգանելով զԵրախան, անցի, այսինքն է՝ Երախիցն, բաժանում էին չորս առաջների, հոսելով առ ծովու հաւասարութիւնն, ըստ բընական օրինաց,

Փիսովն (Փասիս) առ արեւմուտս,
Դեմովն (Երասիս) առ արեւելս,
Նիփրասիս, առ արեւմուտս և անտի առ հարաւ,
Տիգրիս, առ արեւելեան-հարաւ։

Ահա ասիկ, վերիշեալ հիմանց վերայ է (յուսամբ ոչ անտարամբանական), որ լոկ եւեթ զբաղուելով առնուութեամբ եղեմական գետերին՝ ըստ նոցին նկարագրու-

թեանց Մուրր Գրոց մէջ, փտահացանք յիւեալ չորս զետերի ծագման աղբիւրներն, ըստ մեր խաղարկութեանց, վերընծայել այն երկրին զոր մեք սիրած ենք կոչել մեր Հայաստան աշխարհ։

Լեւոն

Ս. ՏԷՐ Մ. ԳՐԻԴՈՐԵԱՆ
(Նոյն Զեւոյեյ)

ՊԵՐՊԵՐՈՅ ԿԱՐՈՂԻԿՈՍՆԵՐԸ

Ե.

ՅՈՎՀԱՆՆԷՍ Բ. ԹԼԿՈՒՐԱՆՅԻ

1889 ՅԵՐ. 26 ԵՐ.— 1525

(Ծար.)

ԻՐ ԲԱՆԱՍՏԵՂՆՈՒԹԻՒՆԸ

Թլկուրանցիին ամենէն յայտնի և ամենէն զբաւիչ կողմը եղած իր բանաստեղծութիւնը, իր ընտրած նիւթերով, իր արուեստով և իր լեզուով, Ալիշան, Կ. Կոստանեանց, Հ. Ղևոնդ Յովնանեան և Ա. Զօպանեան իրենց արժեքաւոր ուսումնասիրութիւններով և գնահատումներով Թլկուրանցիին տուած են միջնադարեան հայ տաղասացներու շարքին մէջ առաջին տեղը։

Թլկուրանցիի բանաստեղծութեան նիւթը, ասիկա ասանք վերեւ, մեծ չափով սկսն է և զեղեղաւորութիւնը կնոյր Գծուած պատկերները ըստուգիւ կենդանի, զեղեղիկ և զբաւիչ են։ Հոգեւորական մը ի՞նչպէս կրցեր է այսքան ազատ ու համարձակ կերպով զբաղիլ այսպիսի հուանի նիւթերով և տաղել և երգել զանոնք(*)։

Թլկուրանցիի արուեստը իրապէս խորհրդապատկան է։ Այդ բոլոր սիրուն տաղեր ու երգեր, հակառակ իրենց իրապաշտիկ, մերկ ձևերուն և կերպերուն, մարմնի ցանկական հեշտութիւններէն վեր ընթանումներ են, բուն բանաստեղծութիւնն է, որ մաքուր է ըստ ինքեան, և միտերու ու ջիւղերու ժամանակաւոր ու վաղանցիկ խաղաւթէն չէ՝ որ կը բխի Կանիսեցինք արդէն դիտել տալ թէ երգ երգանք է որ այդ համարձակ և իրապաշտիկ հանգամանքը կուտայ իր արուեստին։ Թլկուրանցիին մարմնի հաճոյքները երգող մը նկատել, միտնուած շուայտութիւններու մէջ, ասիկա պարզ հակասութիւն մը

(*) Պէտք է մասնաւոր ուշադրութիւն րեւել այս կէտին որ Թլկուրանցիին ո՛չ միայն տաղեր կը գրէ, այլ նաեւ կ'երգէ զանոնք. այսինքն իր տաղերուն եղանակներն ալ կ'ստեղծէ ինքն. բուն տաղասացներ (աւաղներ) ասոնք էին եւ ասոնք են, թէ՛ երգալիք եւ թէ՛ երգանաւ միանգամայն։

պիտի ըլլայ: Վանդի մարմնի հեշտանքներուն մէջ խորասուզած մէկը չի կրնար ունենալ բանաստեղծական այն թափը, որ ունի թիկուրանցին: Հանդիմանալ մատնուած մէկը ատենցմով իսկ կը գտնուի, և չի կրնար այլևս բանաստեղծել, երգել, աստուծ կը զինովցնեն ու կը բռնաբանեն զայն: Արուեստին մաքրութիւնը և բարձրութիւնը, երեւակայութիւնը, — բանաստեղծական արտայայտութեան այդ աղբիւրը, — զգացումներուն կրակը, լեզուին շնորհը, բուն բանաստեղծութենէն հառադայթող մագնիսումը, մէկ խօսքով, բանաստեղծութեան բոլոր յատկութիւնները կը թաւանակուին, կը լուծուին, կը մարին և կը կորսուին յաւէտ՝ մարմնի ցանկութիւններուն և հեշտութիւններուն մէջ: Իսկապէս բնախօսական այս իրողութիւնը միայն բաւական է թիկուրանցիի արուեստին տեսող հմայքը բացատրելու համար:

Մարդաստանութեան հաւատարմութիւնը մըն է թիկուրանցիի գատիկ իբրեւ հանդիմանալ գերի, զարահնի կեղծարարը մը:

Ձեռք ուղեղը կրկնել տարբեր ձևերով ինչ որ բնիկը ու շեշտեցինք նախորդ հատուածին մէջ թիկուրանցիին անձը և արուեստը պաշտպանելու համար, զինքն չհասկըցող յարուածն և բոլորովին անիրաւ ու անարդար քննադատներուն բարանքներուն գէմ:

Տեսներ հիմա՞ր բանաստեղծ՝ թիկուրանցիի գործին ու արուեստին շուրջ յայտնուած կարծիքները:

Չամէնեւ, Մկրտիչ Նազաչի և բժշկապետ Ամիրտովլաթի վրայ գրելէ ետքը, կ'ըսէ. — «Յայն աւուրս էր և Յովհաննէս Վրդ. Թուկուրանցի, որ եղև կաթողիկոս Սոյ ի թաւին Հայոց ՁԼԲ. (=1489). աւարար գիրս տառնաւորաց բաղմունքեան՝ միջակ եւ ասորի՝ ցնով՝ իբր մեկնութիւն գրացն ընկողոց, քաղնաւ ի քանից մեծին Վարդանայ Վարդապետին» (Պատմ. Հայոց Գ. էջ 508): «Միջակ և ասորին ոճը՝ գրարարի նայելով որահուսմ մըն է. վասն զի թիկուրանցիին հայերէնը ստորագրելն միտքը ու զգացումները արտայայտելու կարող աշխարհարարացած հայերէն մըն է:

Ալիշան. — Այլ ամէնէն աւելի բանաստեղծ և տաքիրտ Յովհաննէս Թիկուրանցի, որ ատեն մը սիրոյ և դժբախտաց կեցել երգած է, ատեն մ'այլ Սոյ կաթողիկոս է եղած» (Յուսիկ Բ. էջ 125. Հմտ. Զ. Գ. Չարբանդեան Պատմ. Հայ. Գրգ. Բ. Նոր Մեղր. Բ. տպ. 1905. էջ 218-219, 222):

Քաջն Միգրաթի մասին գրուած տաղին (Հոգւոյ սուրբ եւ և անրիմ) վրայ խոսելու ատեն (Անդ, էջ 510), կ'ըսէ. — «Երգոյս հեղինակն աշխոյժ երգիչն Յովհաննէս Թիկուրանցի, որ և Սոյ կաթողիկոս եղաւ օն գարուն վերջերը (1489-1525):

Հ. Դ. Յովհաննէս. — «Երկու ժամանակակից քերթողներն» (— Մկրտիչ Նազաչ և Գրիգոր Աղթամարցի) նախապատուութիւնն ընդհանրապէս կը տրուի Սոյ կաթողիկոսին (1489-1525), իսկ աւելի բանաստեղծական աշխոյժն է իսկ աւելի առատարութիւն գրիչ ունենալուն համար: Իսկ դահուած տաղերուն թիւն քանից կ'անցնի. չի կրնար

նար ուրացուիլ նաև աշխոյժն ու վառվառն ունի: — Բայց կարծենք ի՞նչ առանց իր բանաստեղծական աշխուսիքն ֆառ հասցրելու՝ աւելի պատիւ կը բերէր վարած եկեղեցական բարձր պաշտօնին, եթէ յիշու ինչ աւելի չափաւորէր իւր երեւակայութեան սյացքը: —

Գրութեանս հին սկզբնական խմբագրութեան մէջ այսպիսի համառօտ ակնարկութիւն ըրած էինք քերթուածոց միայ մասին ներքոյն և մասնաւոր չափազանց կենդանի նկարագրութեանց վրայ: Իսկ այժմ տպագրութեան համար նոյն սկզբնական խմբագրութիւնն աչքէ անցրելու ժամանակ՝ ուղեցինք յաւելուլ յաշորդ տաղերն, ատենկով այն քննադատական Հատուածն՝ որ գրուած է Յովհաննէս Թիկուրանցիի եւ իւր ակադեմիկներու տեսութիւնն հրատարակութեան առթիւ:

«Այս երգիչն (Յովհ. Թուկ.) կ'ըսէ հասարակական, . . . մեր սամկարան երգչաց նշանաւորներէն է, որուն երգերը շատեղ արդեամբք ըստի են ի՞նչ՝ ըստ կաթողիկոսն տառնաւորի և ի՞նչ՝ ըստ բանաստեղծական գեղեցկութեան: Թուկուրանցիի երգերը բաւական յաճախ կը գտնուին ձեռագրաց մէջ. . . . իւր կենաց այլևս այլ պարագաները զեւ շատ միմէն են, և Հրատարակչին (Մեծ. Գր. Կ. Կոստանեանց) Թուկուրանցոյն վրայ գրած Յառաջարանութեան մէջ (էջ 1-21) շատ քիչ բան կրցած է որոշ մեր առջին զեւ սոյն երգչին կենաց նկատմամբ: Աւելի մանրամասն ներկայացուած է այս Յառաջարանութեան մէջ Թուկուրանցոյն երգերու նկարագրերը, զորոնք Հրատարակչին երկու խմբի կը բաժնեն, մին՝ Թուկուրանցոյ զեւ աշխարհական երգած միջոցին, և որ մեծաւ մասամբ սիրոյ երգեր են, և մյուսն կաթողիկոսութեան ատեն բոլորեալները՝ որոնք ընդհանրապէս խրատական են: Սակայն այսպիսի բաժանում մը յրեղհանումը միայն ճիշդ է. . . » (Հ. Յ. Վ. Տաւան, Հանգու Ամստեայ, 1893, էջ 270: — Ազգ. Մեղր. Կե. Միլեուդարեան Ազգ. Տպ. էջ 27-29):

Ա. Զօգանեան. — «Ժողովրդական կամ աշուղական բանաստեղծութեան ամէնէն գեղեցիկ և կատարեալ էջերը անոնք են զոր արտագրած են ժողովրդական կեանքէն, լեզուէն ու հայկէն ներշնչուող, բայց և նոյն ատեն իրենց քերթողական բնագոյնն որոշ չափով գրական հմտութիւն ու հայկէ մրցանող աշուղներ. այսպէս երգած են Սոյաթ-Նոյա, Նազաչ Յովհաննէս, Դուրեկան, Քուկաչ, — ինչպէս և աշուղի պէս գրող այն ուշաւուրդ զմայլելի գրողները, Աղթամարցի, Թուկուրանցի, Կոստանցի Ներշնչացի, Երեմիա Քեօմարեան, ևն. » (Հայ էջեր, ԺԷ):

Դարձեալ. «ԺԶ. տաղը՝ Յովհաննէս Թուկուրանցոյն մէկ փոքրիկ սիրերգն է, այդ զմայլելի երգչին ամէնէն նուրբ էջերէն մին, որ իւրաքանչիւր տողը թարմ ու լուսեղանգ է զարնած ծագիլի պէս: Տաղաշափութիւնը՝ 4-1-1 Այս տաղիկը. — ինչպէս և վերեւ յիշուած այլոքներու տաղաշափութեամբ սիրերգը, — կը պահի Կոստանեանի հրատարակութեան մէջ, որուն ամ

բաժաններով, բաժնու հագուցներով իր բաժնատեղեւորներին ամենէն զիջելիկ պատմեաւորներէն զինքնով ատենց ամեն մէկուն մէջ կայծ մը, թղթի մը, հմայքաւ երանց մը, գրաւի առում մը, թափանցիկ իմաստ մը: Այնպէս որ թղթաւորներին հայերէնը իր տաղերուն ամենէն ուշագրաւ կողմն է, որ զարմանալի կերպով պահած է իր թարմութիւնը, իր յանդգնութիւնը, իր միամտութիւնը, իր մարմնաւորած յղացումներով և զարգացումներով և իր գեղեցիկ արտայայտութեամբ:

ԻՐ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍՈՒԹԻՒՆՆԸ

Կանխեցինք զիտեղ տալ որ թղթաւորներին իրենց հաղատաց-բանաստեղծ հոգեւորում է աւելի քան թէ կաթողիկոս. այնպէս որ իր կաթողիկոսական գործունէութեան մասին պատմական տեղեկութիւններ չեն հասած մեզ: Արեւիկա սահման չի նշանակել թէ թղթաւորներին անգործ ու աննշան ժամանակ անցուցած ըլլալ կաթողիկոսական աթոռի վրայ: Ընդհանրապէս իրողութիւնը այն է որ ինքիկիոյ կաթողիկոսներէն և ոչ մէկուն պատմութիւնը ունինք, պատմութիւն բռնաժին իրական իմաստով: Առ հասարակ Ձեռագրաց յիշատակարաններն ու շարք մը վաւերագրերն են որ քիչ մը լայն կը սփռեն անոնց կեանքին պատմական միտքութիւններուն վրայ:

Իրաւամբ կ'ապաւնենք որ գոնէ ինքն թուականներէն, իր տաղերէն մէկուն կամ միւսին մէջ, անկարգութիւն մը բրած ըլլալ իր կաթողիկոսական պաշտօնին կամ իրեն հոգեւորական, իր եկեղեցական գործունէութեան մէջ կողմին: Բայց, ինչպէս որ սոսանք վերագոյն, երկու ակնարկութիւններ միայն բրած է իր կեանքին նկատմամբ իր տաղերուն մէջ, նախ թէ ինքն ճորտն ու ծառան է Ս. Կարապետին և յետոյ թէ ինքն 70 տարեկան է Վճ. ման, Բանի՛ զիջ յիշեմ տաղը գրելու առնել:

Յիշեմնայն, հիմնուելով թղթաւորներին մասին պատմական տեղեկութիւններու չգոյութեան վերայ, կ'ըսէ: Վեր կաթողիկոսական գործունէութեան շատ րան չենք գիտեր, և կը հետեցնենք թէ շատ րան ալ բրած չէ, թէպէտե մինչև 1525, ամբողջ 36 տարի կաթողիկոսութիւն վարած է: Եւ, թղթաւորներին բանաստեղծական արուեստը գնահատելէ ետքը, զարմանալի հակասութեամբ մը կը շարունակէ ըսել. «Եւ իրեն բնական աշխուժութեամբը կեղեցիկանութեան մէջ ալ աշխատաւոր և գրաւի գործունէութիւն ցուցնելով, հետզհետէ բարձրացած է մինչև կաթողիկոսութիւն հասած կերիւ: Այլ թէ ինքիկիոյ աթոռ ի՛նչ օգուտ քաղեց աշուղ կաթողիկոսէն, կամ թէ թղթաւորներին ի՛նչ արդիւնքներ ընծեոց չայ եկեղեցոյն, ինչպէս ըսինք, մեզի անձանթի կը քնան, և չգոյութեան կասկածներ կը թելագրեն» (Ազգայն. 221C-11):

Եթէ թղթաւորներին իր կաթողիկոսութենէն յառաջ, իր բնական աշխուժութեամբը կեղեցիկանութեան մէջ աշխատաւոր եղած և գրաւ

ւիլ գործունէութիւն ցուցնելով բարձրացած է մինչև կաթողիկոսութիւն, այդպիսի ընդունելի ետքը, պէտք էր առանց վարանելու հետեցնել թէ թղթաւորներին իր աշխուժութիւնն ու գործունէութիւնը պահած է իր կաթողիկոսական մէջ ալ: Եթէ իր եթանասուն տարիքին մէջ զին կ'ստեղծարարներ, կրնանք ըսել նաև թէ կը գործէր աշխուժ ձեռունին, ոգևորում կեանքին վործառութիւններով, իրեն փոխադրա-բանաստեղծ: Վասն զի շատ գործ կար ընելիք իր ժամանակը խաղաղ չէին կրկնել, Հայաստան, Պաղեստին: Անիշխանութիւններու և կամ քաղաքականութիւններու արհաւիրքին տակ հայ եկեղեցին ու հայ ժողովուրդը կը հարստահարուէր: Կաթողիկոս մը չէր կրնար անգործ կենալ: Երեսուցեմ միայն բաւական էր զինքն զբաղեցնել: Եւ ձեռագրական այն քանի մը յիշատակարաններ, զորս կրցած եմ ձեռք բերել, իրենց համառոտ արտայայտութիւններով շատ րան կը սորվեցնեն մեզի թղթաւորներին հայրապետական գործունէութեան մասին հանդէպ երեսուցեմի:

Ա.— Ստանօղի (Անիկոսիոյ մօտիկ) Ս. Քառասնից եկեղեցոյն թիւ 2 Ձեռագիր Աւետարանէն: Դժբախտաբար շատ խակ և գէշ գրչութիւն է, զժուարընթեղիքը (*):

— Կարձեալ ևս նուազան Մկրտիչ Վարդապետ եղի զԱւետարանս յիշատակ ի Սուրբ Երեսուցեմ, ի թուին ՁԻՁ (= 1507). ի սոյն ժամանակի Տե. Յաննէս Կարողիկոս երեսուցեմի ևս սուրբ (?) էին առ մեզ այն (?) անիւրաւ րաներ որ անհաւատ գործաւ կ'այն, և իւր պս. (?) ի՛նչ յերկարեմ մինչև զգրակալը ծածկոցն ի մեզ եկաւ (?) Խե (= 451) չուրջառ Նոգեւոր Տեք թափելու (?) յայնմ ինչու մեզ (?) էր թէ զամէն թափէր. մեք այլ զոր ի յիշատակ (?) Քուրմանիս և Տուրիսի, Վարդապետի հոտը յիշատակ ի Սուրբ Երեսուցեմ, մի՛ ոք իշխեսցէ հանել զգա անտի ո՛չ ի մերց և ո՛չ յատարաց, ու ուր որ յանդեր, զրկի ի փառաց որդւոյն (էջ 475 ր):

— Կարձեալ ծանր մանկունք կեղեցիկոյ որ զայն սուրբ Աւետարանս ի սուր Քառասնից դամեն (այոնքն Ստանօղի Ս. Քառասնից եկեղեցին) հանէ ծախելով կամ գրաւական զնելով, ինքն անիւրալ և որոշեալ ինի ի եւթն խորհուրդ եկեղեցուն—Գրեցաւ սոյ ի թվիս: Հայոց ՁԻԵ (= 1516) ի յառաջնորդութիւն Հայոց Տեառն Տեք Յաննէս Կարողիկոսի, Եւ Եպիսկոպոսութիւն Յաննէս Տեք զԱւետարանի, Եւ ի քաղաւորութիւն Սուրբ Մեղիմ Ծան փաթեմիս, զոր Տեք Աստուած վայելել տաց զիւր թագաւորութիւն. ամէն և զգրաւ յիշատակարանս զԱստուածատուր մեղաւորս յիշեցէ ի Բրիտանոս միով Տեք որորմէ և Աստուած զնեղ յիւր իւր երկնից սուրբ արքայութիւն. ամէն» (էջ 615):

(*) Այս յիշատակարանները նոյնութեամբ յառաջ բերուած են իրենց սխալներով և բերի ուղղագրութեամբ համաձայն բնալիքներուն:

սարկեան եւ Եղգոկացի Կարապետ Կաթողիկոսներ ալ Կ'ըրազէին Երեսադէմի աթոռին գործերով, և զեւ պիտի տեսնենք թէ Կլիկիայ Կաթողիկոսներ ինչպիսի ծառայութիւններ մատուցած են Սրբոց Յակոբեանց աթոռին:

Մեր յառաջ երեւած յիշատակարանները ցոյց կուտան որ Թուրքաբանցին Ս. Յակոբի Կոզմոտուած (անշուշտ պարտատէրներու և հարստահարչներու կողմէն) և ի վաճառ հանուած արքայութիւնները ազատագրած և վերադարձեցած է զանոնք իրենց տեղը. մասնաւոր ուշադրութեան արժանի են իր ազատագրած Զեռագիր աւետարանները:

Ասոնք ապացոյցներ են Թղութեանցիին գործունէութեան նոյն խնդիր յառաջացած տարիքին մէջ, որ ամէն կողմ կը վազէ իր պաշտօնին բերմունքով և գործ կը տեսնէ:

Ս. Յակոբի պատմագիր Աստուածատուր Եպս. Տէր-Յովհաննէսեանց, իր գործին մէջ (ժամգրկն. Պատմ. Ս. Երզնկ. տպ. 1890. հատոր Ա. էջ 251-254) տուած է արարեալն զատաւճախ մը (Հէօճէթ) թարգմանութիւնը, որուն համեմատ Յովնաննէս Եպս. որդի Ղուկասու, իբրեւ տէր Երեսադէմի աթոռին, հարեալ գործ մը կարգադրէ: Աստուածատուր Եպս. այս Յովհաննէս Եպս. որդի Ղուկասուն է Կ'ըզէ նոյնացնել Թղութեանցիին հետ (Վերեւ և իջէ Թուրքաբանցին), առանց վկայութեան կանչելու աչն խաջարը, որուն յիշատակագրութիւնը գրինք վերեւ, որ ստուգիւ կը հաստատէ թէ Թղութեանցիին հօր անունն է Ղուկաս. քայքայ թէ իրօք խաջարին մէջ յիշատակուած Յովհաննէս կըլլայ, և Աստուածատուր Եպս. թարգմանած արարեալն զատաւճախ մէջ յիշատակուած Յովհաննէս որդի Ղուկասու միեւնոյն անձնէն են: Օրմանեան շնորհաւոր այս նոյնացումը միայն այն առաւելութեամբ թէ Վերեւ տեղէ այս պիտի յիշատակ չկայ, և առ առաւելն Կլիկիայէ եկող Յովհաննէս եպիսկոպոսի մը կրնանք պատշաճեցնել այդ ակնարկը» (Ազգայն. էջ 2235): Եթէ Օրմանեան ծանօթ ըլլալ վերոյիշեալ խաջարի յիշատակագրութեան, չենք գիտեր թէ պիտի հաւանէ՞ր Աստուածատուր Եպս. քննութիւն:

Ինչդիր քիչ մը աւելի մօտէն ուսումնասիրելով, Յովհաննէս կըլլայ. և Յովհաննէս Եպս. նոյնացում աննոր թուեցաւ մեզի երկու դո՛ւռաբութիւններով: Առաջին, արարեալն վճարքին մէջ Յովհաննէս եպիսկոպոս որդի Ղուկասու է և ոչ թէ Յովհաննէս կաթողիկոս որդի Ղուկասու: Կարելի է որ կաթողիկոս եղող մը՝ զատարանի առջեւ ներկայանալ իբրեւ եպիսկոպոս: Եթէ պահ մը ենթադրուի թէ քանի որ Յովհաննէս անունը նոյն է թէ՛ խաջարին և թէ՛ միջնագրին մէջ, և թէ երկուքին ալ հօր անունը Ղուկաս է, ալ «կաթողիկոս» կամ «եպիսկոպոս» շատ տարբերութիւն չ'ընեն, այդչափ բարակը պիտի չ'իտանէին արար զատարանի մը մէջ, ասոր դէմ սակայն, երկրորդ դժուարութիւնը երեւան կուգայ, այսինքն Թղութեանցին վախճանած է 1525ին, մինչ վճարքին մէջ Յովհաննէս որդի

Ղուկասու ոչ չ'երևի, և անմամբ յայտարարութիւններ կ'ընէ զատարանի առջեւ մինչև 1529ին և 1532ին:

Այս երկու դժուարութիւնները հարկելու համար միայն սա՛ր ենթադրութիւնը կարելի է ընել. քանի որ Թղութեանցիին յաջորդն ալ Յովհաննէս մըն է, ինչպէս պիտի տեսնենք, կրնանք ենթադրել որ Թղութեանցի Յովհաննէս, որդի Ղուկասու, զատարանի Երեսադէմի զատարանին առջեւ, քայքայ ինքն մեռաւ 1525ին, և իրեն յաջորդը, Քիլիսցի Յովհաննէս Գ. Կիլիս, շարունակեց սկսեալ զատարանը, իր նախորդին անունով, և վերջապէս շահեցաւ զայն: Օրմանեանի առաջարկած պատշաճեցումը պատմականապէս անհնարութիւն մը կը մնայ, ցո՛ւյսի չի բացատրուի թէ ո՞վ է Կլիկիայէ եկող Յովհաննէս եպիսկոպոս մը, որ Երեսադէմի աթոռին գործերուն կը խառնուի իբրեւ անոնց պատասխանատուն, և ինչպէս պիտի տեսնենք, վախճանումներ կ'ընէ զատարանի առջեւ, իբրեւ տէր Սուրբ Յակոբայ աթոռին: Եթէ օր մը, շնորհիւ ուրիշ վաւերագրութեան, հաստատուի մեր ենթադրութիւնը, այն ատեն պիտի ապացուցուի ինքնին թէ Յովհաննէս Թղութեանցին շատ մեծ ծառայութիւն մը ըրած է Ս. Յակոբայ աթոռին, ազատելով զայն աշխարհական վախճանութի մը և հարստահարչի մը ճիրաններէն:

Ըստ Աստուածատուր Եպս. պատմութեան զատարան ինկած խնդիրը հետեւեալ կերպով կը ծագի.

Թերայիտցի (եպիպոս) Գէորգ անուն մէկը, որ Երեսադէմ կը բնակի, վախճանորդը կամ գործակատարը կ'ըլլայ Ս. Յակոբին: Այս մարդը ծանր տուեաններով շատ մը զբաւմենք վախճանութիւն թէ՛ Ս. Յակոբի միաբաններուն և թէ՛ քաղաքացիներուն, կը յաջողի վանքին կառավարութիւնը ձեռք անցնել, տիրել վանքին կահկարարներուն, կալուածներուն, եկամուտներուն վրայ, և վարել վանքին արտաքին ու ներքին գործերը:

Երբ Յովհաննէս Երեսադէմ կուգայ և կ'անցնի իշխանութեան գլուխը, միայն կը զնն վանքը ազատել Թերայիտցիի ձեռքէն. վախճանուն կը կռնէ իր գլխուն զայիքը և կ'սկսի աւելի ևս բռնանալ: Յովհաննէս կը համբերէ ատեն մըն ալ, միաբանութիւնը կը համոզէ և կը շահի իր կողմը, և վերջապէս Թերայիտցիին բոլոր պահանջները կը վճարէ և անոր ձեռքէն կ'ազատէ Ս. Յակոբին կահկարարներն ու սրբազան անոթները, և շուր արարախօս վարդապետներուն ընկերակցութեամբ զատարան կը տանի Թերայիտցի Գէորգը, որ կը յայտարարէ զատարանին առջեւ թէ իր բոլոր պահանջները ստացեր է և Ս. Յակոբին բոլոր ինչքերը վերադարձուցեր է Յովհաննէս եպիսկոպոսին, և այլևս չեն անհրաժեշտ լինելու: Դատարար գրի կ'առնէ Թերայիտցիին յայտարարութիւնները, կը վաւերացնէ և կը յանձնէ Յովհաննէս եպիսկոպոսին: Այս պաշտօնագրին թուականն է 972 (=1517):

Յովհաննէս եպիսկոպոս վանքէն կ'արտաքսէ

Թերաշխոյցին, բայց սա հանդիստ չի կենար, և հակառակ իր խոստման ինչ ինչ անօթներ վար զրամ ըլլալով՝ չ'ուզեր յանձնել զանոնք կը չառայ խոսիլ միարանութիւնը: Եօթը տարի կը տենայ այս խոստայոյզ վիճակը, և վերջնականապէս Յովհաննէս եպիսկոպոս այս անգամ խնդիրը երկու արարապէսներու, Մկրտիչ եպիսկոպոսին և Մանսուրին, որոնք զատի կը քաշեն Թերաշխոյցին երկրորդ անգամ և կը պարտաւորեցնեն զայն և հ'առնեն ինչ որ մնացած էր վաշխառութիւն ըստ: զատարանը նոր վճապարով մը կը հաստատէ զատաւարութեան արդիւնք ԶԿՎ (= 1524) ին:

Թաշատուր եպոս որդի Աղսուլլահի (= Ասուածատուր) կը թուի թէ երեսնապէսացի է ընդ, իսկ Մանսուր, որդի Դաննէմի, ըստ Ասուածատուր եպիսկոպոսի թարգմանը կամ զորս ծակատարն է Լատինաց վանքին, որոնք զամար ըստած և Ռեթիկէնէմի անունով աւխտաւորներէն զանձնած տուրքի խնդիրն ալ հարգադրել կուտան: այսինքն զատարանով որդի կուտան թէ իւրաքանչիւր ուխտաւորէն քերական եղիւ ամար զրամ միայն պիտի առնուի և աւելին պահանջելով պիտի չնկղեն ուխտաւորները:

Յովհաննէս եպոս. տանն, Թաշատուր եպոս. և Մանսուր 5000 զանկան ծախելով նորոցն և ամբոցն կուտան ձիթենեաց յերան վրայ համարարձման ունեանողոյն եկեղեցոյն խախտել զըս. րէթը ԶԿՎ (= 1529):

Իսկ Յովհաննէս եպոս իր պատգիւրքական իրաւունքներն ու իշխանութիւնը իր իսկ յօժար կամքով կը փոխանցէ Մէրտիչեք Ասուածատուր եպոսին: Իր փոխանորդ Թաշատուր եպոս. ալ իր Միւրէվէլիի իրաւունքը կը փոխանցէ Ասուածատուր եպոսին: Այս գործադրութիւնը պաշտօնապէս կը կատարուի զատարանի առջև և զատական պաշտօնադիրով ԶԿՎ (= 1532) Բենէպի Լին:

Եթէ Թիւուրանցի'ն է Ս. Յակոբի գործերուն վարչը և առնց հասը կեցողը, անձամբ ու յաջորդով, այն տանն իւրնին կը տնտեսի թէ քաւական ծամանակ և կորով նուիրած է բանաստեղծ կաթողիկոսը երեսնապէս համար, ծառայութիւն ըսուելու արժանի փառաւոր գործունէութեամբ մը:

Ինչպէս որ կը տեսնուի, Թիւուրանցի Կաթողիկոսին կհանրը, գրեթէ անձանթ կը մնայ, իր վախճանումը տեղի ունեցած պիտի ըլլայ 1525ի Մայիսէն յառաջ վահկայի մէջ, որովհետեւ Կ'ըսուի թէ հո'ն թաղուած է (Սիմոն, էջ 535 ր):

Բ. Ե.

ՈՒՂԵՐԶ

Մատուցուած Պարսկ-Հնդկաստանի քանի Հայոց Առաքնոր Գեր. Մարտիկ Արքեպիսկոպոսին, իւր՝ Մուշաբաշա (Ջախա) խաղաք ծամանելու օրը, 3 Մայիսի 1928, Տեղական Ազգային Վարչութեան նախագահ Պրն. Հայրապետ Գաթրեանի կողմից:

Նորին Բարձր Արքեպիսկոպոսին
Տ. Մարտիկ Արքեպ. Տէր-Մովսիսեան
Մարտիկ
Բարեխնամ Առաջնորդի թեմին Հայոց
Պարսկ-Հնդկաստանի
Առաք.

Գերապատիւ Հայր,

Թող տունցէք, խնդրեմ, քաղաքիս Հայ Հասարակութեան կողմից մաղթելու Ձեզ քաղքի զաւր. առ այս գեղեցիկ կղզւոյ հիւրանկար տալերը:

Սուրբարայի Հայ Հասարակութիւնը, որ քառորդ դարից աւելի է որ բախտ չէ ունեցել ընդունելու իւր թեմակալ Ս. Առաջնորդներէն, այսօր կը ջանիլ է զգուշ իրեն որ բախտ է ունենում ընդունելու իւր մէջ իւր արեւելեան թեմակալ Արքեպոս Առաջնորդին, որը արժանաւորելով Երկար և ամփոփելի ճանապարհորդութիւն ի սէր իւր տարազիր հօտին, բարեհաճել է այցելել նաեւ այս քաղաքը և մխիթարել իւր հօտին թէ հոգեպէս և թէ ազգայնապէս:

Սուրբարայի Հայ Հասարակութիւնը, իրեն հարադատ գաւակներ Հայաստանայց Առաքելական Սուրբ Եկեղեցւոյ, որդունում է Ձեզ իրեն անտեսար միարանի Մայր Աթոռ Ս. Էջմիածնի և իրեն արժանաւոր ներկայացուցչի Ամեն. Հայոց Վեհ. Հայրապետին, որը իւր հետ բերել է իւր պանդուխտ գաւակներ ի համար Մայր Աթոռի և նորա արժանաւոր Գահակալի հովուապետական օրհնութիւնները և մեր վերաշինող Հայրենիքի մխիթարական և սրբապնդիչ լուրեր:

Սուրբարայի Հայ Հասարակութիւնը, որդունում է Ձեզ իրեն բարեխնամ Առաջնորդի Պարսկ-Հնդկաստանի Հայոց ընդարձակածաւլ թեմի և իրեն արժանաւոր Աթոռակալի հռչակաւոր Ս. Ամենափրկիչ

